

Araştırma Makalesi/ Research Article

Ahmet Zühtü Paşa'nın Maarif Nazırlığı (1891-1902)*

Kemal Doğan*

(ORCID ID: 0000-0003-2349-4595)

Makale Gönderim Tarihi
18.02.2025

Makale Kabul Tarihi
16.06.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Doğan, K., "Ahmet Zühtü Paşa'nın Maarif Nazırlığı (1891-1902)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 1756-1780.

APA: Doğan, K. (2025). Ahmet Zühtü Paşa'nın Maarif Nazırlığı (1891-1902). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 1756-1780.

Öz

II. Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında kendisini Rusya ile savaşa doğru evrilen bir siyasi ortam, 1875'te borçlarını ödeyemeyeceğini ilan eden bir hükümetin yarattığı mali belirsizlik ortamı ve bunlara ek olarak, Tanzimat reformlarının getirdiği Avrupa yönelimli eğitim anlayışının yaygınlaştığı bir eğitim ortamında buldu. 1880'lerin ortalarında II. Abdülhamid mevcut eğitim sisteminin kendisine karşı muhalefeti artırdığını gözlemekte ve bu sistemin değiştirilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Bu amaçla, genel olarak eğitimde dini ve ahlaki derslerin ağırlığının artırılması için birçok nizamname çıkarıldı. Fransa'da 1789 ihtilali sonrasında izlenen eğitim politikası örneğinden hareketle, devlete sadık memur ve vatandaş yetiştirmenin yolunun eğitimden geçtiği anlayışı gelişti. II. Abdülhamid, bu yöndeki değişiklikleri hayata

* Bu makale, Kemal Doğan tarafından 2023 senesinde Prof. Davut Hut danışmanlığında hazırlanan "Ahmet Zühtü Paşa'nın Hayatı ve Eserleri (1834-1902)" başlıklı doktora tezinin maarif nazırlığıyla ilgili bölümünün güncellenmesiyle üretilmiştir.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, kemaldogann@gmail.com.
Ph.D., Independent Researcher, Turkey.

geçirecek, ilk ve orta eğitimin yaygınlaştırılmasını sağlayacak, idare ve maliye sahasında kendini kanıtlamış Ahmet Zühtü Paşa'yı maarif nezaretinin başına getirdi. Zühtü Paşa özellikle Avrupa devletlerinin siyasi baskısına dayanarak kural tanımaz bir tutum içindeki yabancı, misyoner ve gayrimüslim okullarının ruhsat almalarını sağlamaya ve bunların devlet aleyhine faaliyetlerine engel olmaya çalıştı. Maarif ve maliye konularında değerli raporlar hazırladı ve daha önce başarısızlık nedeniyle kapatılmış bulunan Darülfünun'u bir daha kapanmamak üzere yeniden açtı. Aralıksız 10 yıl 7 ay gibi bir süreyle en uzun süre maarif nazırlığı yapmış olan Ahmet Zühtü Paşa'nın yürüttüğü maarif siyasetinin ve uygulamalarının etkileri Cumhuriyet dönemine kadar uzandığı için kapsamlı bir değerlendirmeyi hak etmektedir. Dolayısıyla, arşiv belgelerine dayalı bu makale onun Osmanlı'nın son dönem maarif siyasetindeki rolünü ortaya çıkarmak amacını gütmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zühtü Paşa, maarif nezareti, II. Abdülhamid, yabancı okullar, misyoner okulları, Aşiret Mektebi.

Ahmet Zühtü Pasha as the Minister of Education (1891-1902)

Abstract

When Abdülhamid II ascended the throne in 1876, he found himself in a political environment that was evolving towards war with Russia, an environment of financial uncertainty created by a government that declared its inability to pay its debts in 1875, and, in addition, an educational environment in which the European-oriented education approach brought about by the Tanzimat reforms became widespread. In the mid-1880s, Abdülhamid II observed that the existing education system was increasing opposition to him and believed that the system needed to be changed. To this end, many regulations were issued to increase the emphasis of religious and moral lessons in education. Following the example of the education policy pursued in France after the 1789 Revolution, the understanding developed that the way to raise civil servants and citizens loyal to the state was through education. Abdülhamid II appointed Ahmet Zühtü Pasha, who had proven himself in the fields of administration and finance, as the head of the Ministry of Education to implement these changes and ensure the popularization of primary and secondary education. Zühtü Pasha sought to ensure that foreign, missionary, and non-Muslim schools, which were acting in a lawless manner relying on political pressure from European states, to obtain licenses and to prevent them from engaging in activities against the state. He prepared valuable reports on education and finance and reopened Darülfünun, which

had previously been closed due to failure, as a permanent institution. Ahmet Zühtü Pasha, who served as Minister of Education for the longest period of time, 10 years and 7 months without interruption, deserves a comprehensive evaluation because the effects of his education policy and practices extended into the Republican era. Therefore, this article, based on archival documents, aims to reveal his role in the education policy of the late Ottoman period.

Keywords: Zühtü Pasha, ministry of education, Abdülhamid II, foreign schools, missionary schools, Tribal School.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat (1839) reformlarından sonraki dönemde karşı karşıya kaldığı siyasi, askeri ve mali sorunlar günümüzde de akademik çevrelerde araştırılmakta ve tartışılmaktadır.¹ Özellikle Kırım Savaşı'yla (1853-1856) başlayan ve imparatorluğu mali iflasa sürükleyen Avrupa'dan borçlanma süreci hakkında geniş bir literatür oluşmuştur.² Ancak, Tanzimat yöneticilerinin Avrupa yönelimli eğitim politikasını İslami ağırlıklı bir çizgiye dönüştüren Ahmet Zühtü Paşa hakkında dikkate değer bir araştırma bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası eğitim politikasını inceleyen kitaplarda bu radikal dönüşümde Zühtü Paşa'nın rolü yeterli biçimde ele alınmamaktadır.³

¹ Tanzimat'ın 100. ve 150. yıldönümleri münasebetiyle yayınlanan kitaplar bu tartışmalara iyi birer örnektir: *Tanzimat I - Yüzüncü yıldönümü münasebetile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940; *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2006.

² Bu alanda öne çıkan bazı yayınlar: Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978; Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978; A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara 1978; Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1948; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)-İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Osmanlı eğitim kurumlarının nicelik ve nitelik bakımından dikkate değer bir gelişme gösterdiği kabul edilmektedir. Ancak, bu gelişmenin temelini eğitim yoluyla devlete sadık memur ve vatandaş yetiştirme isteği oluşturmaktaydı. Bu nedenle, Tanzimat döneminin (1839-1876) Avrupa'ya dönük ve seküler yaklaşımlı eğitim politikasının öğrencileri yönetime muhalif bir çizgiye çektiği düşünüldüğü için, 1880'lerin ortalarından itibaren eğitime din ve ahlak ağırlıklı bir nitelik kazandırmaya çalışılmıştır.⁴ Zühtü Paşa'nın maarif nazırı olarak tayin edilmesi, kendisinden önce başlatılmış bu değişimin yapısal bir dönüşüme evrilmesi amacını taşımaktadır. Bu çalışmada, şimdiye kadar arşiv kaynaklarına dayalı olarak değerlendirilmemiş bu gelişmenin detayları üzerinde durulacaktır.

Zühtü Paşa'nın maarif nazırlığı, diğer Osmanlı maarif nazırlarına kıyasla en uzun süreli olanıdır. Toplam ve kesintisiz olarak 10 yıl 7 ay süren nazırlığının Osmanlı eğitim tarihi açısından önemli olduğuna şüphe yoktur. Zira, II. Abdülhamid'in eğitim politikasının asıl geliştiği ve uygulamaya geçtiği dönem Zühtü Paşa'nın nazırlığına rastlamaktadır. Zühtü Paşa hakkında şimdiye kadar yayınlanmış makalelerden ilki, vefatından sonra, 1902'de yayınlanmıştır ve onun Sicill-i Ahval kaydının bir özeti gibidir.⁵ 1947'de yayınlanan ikinci makalenin esas konusu onun 1878'deki gümrük emniyetidir.⁶ Zühtü Paşa hakkındaki ansiklopedi maddesiye herhangi bir arşiv çalışmasına dayanmadığı için hatalar içermekte ve yeterli bilgi vermemektedir.⁷ Dolayısıyla, Zühtü Paşa'nın maarif nazırlığının hangi koşullarda gerçekleştiğini ve hangi hedeflere yöneldiğini, neleri başarıp neleri başaramadığını inceleyen

2015, s. 226; Necdet Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 464.

⁴ Mehmet Ö. Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ed. Muhammed Enes Kala vd., Eğitim- Bir-Sen Yayınları, Ankara 2019, s. 259.

⁵ *Ma'lûmât*, Sayı: 337, s. 1747, İstanbul, 22 Mayıs 1902.

⁶ Ahmed Esad Bey, "Gümrük Tarihinden Sayfalar: Rüşûmât Eminlerinden Ahmet Zühtü Paşa", *Gümrük Rehberi*, Sayı: 535, İstanbul 1947.

⁷ Ali Oralöğlu, "Zühdü Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

bu çalışmayla Osmanlı eğitim tarihindeki bir boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

Zühtü Paşa'nın Hayatı

Ahmet Zühtü Paşa'nın hayatıyla ilgili bilgilerin iki temel kaynağı bulunmaktadır: onun Sicill-i Ahval kaydı⁸ ve torunlarından Ahmet Nuri Sinaplı tarafından hazırlanan bir derleme eser.⁹ Bu makalede, Osmanlı arşivlerinden yararlanılarak bu bilgiler genişletilmiştir.

3 Şubat 1834 tarihinde İstanbul'un Koska semtinde doğan Ahmet Zühtü o dönemde yeni açılan ve asıl amacı devlet memuru yetiştirmek olan Mekteb-i Maarif-i Adliyye'de eğitim görmesinin yanı sıra dönemin ünlü hocalarından dini eğitim aldı. Henüz 13 yaşındayken başladığı memuriyet hayatında başarısı sayesinde hızla yükseldi ve 37 yaşında Divan-ı Muhasebat reisliğine ve maliye nezareti müsteşarlığına tayin edildi. Müsteşarlığı sırasında birçok kez görevli olarak Avrupa'ya gitti. Osmanlı hükümetinin mali iflasını ilan etmesinin ardından yeniden borç bulmak üzere gönderildiği Londra'da 1877 Savunma Borçlanması olarak anılan bir istikrazı gerçekleştirdi. Devletin en önemli gelir kaynaklarından biri olan gümrüklerin düzenlenmesinde görev aldı. Saruhan ve Beyrut mutasarrıflıkları ile Hüdâvendigâr (Bursa) valiliği görevlerinde bulundu. Kısa bir süreyle nafia nazırlığı (1885-1886) da yapan Zühtü Paşa özellikle mali kriz dönemlerinde dört kez maliye nazırlığı görevine getirildi.¹⁰

Muhasebe kökenli olmasına ve maliye alanında uzmanlaşmasına rağmen Ahmet Zühtü, 1891 yılında maarif nazırlığına atanmış ve 1902 yılında vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır. Maarif nazırlığı sırasında bile maliye komisyonlarında görev yapan Zühtü Paşa'nın maliye ve eğitim alanında birçok layiha kaleme almıştır.¹¹

⁸ DH.SAİD.d, nr. 18/1, s. 1-2. Bu belge Ahmet Zühtü Paşa'nın Sicill-i Ahval kaydıdır.

⁹ Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalkın Yay., İstanbul, tarih yok.

¹⁰ DH.SAİDd, 18/1, s. 1-2.

¹¹ Zühtü Paşa'nın maarifle ilgili layihalarına bu makalede yer verilmektedir. Maliyeyle ilgili layihaları: "Kapitülasyonların ilgası ve Rus-Fransız ittifakına dahil olunması

Zühtü Paşa'nın 1893'te kaleme aldığı bir ilmihâli bulunmaktadır.¹² Hayırsever bir kişiliğe sahip olan paşa Kadıköy'ün Kızıltoprak semtinde kendi adını taşıyan bir okul ile bir cami yaptırmış ve bunların giderlerini karşılamak üzere gelir getiren mülklerinin önemli bir kısmını bağışladığı bir vakıf kurmuştur. Geçirdiği bir ameliyat sonrası rahatsızlanarak 12 Nisan 1902'de vefat eden Zühtü Paşa'nın son yıllarında Türkçe bir sözlük hazırlamaya başladığı,¹³ ayrıca şiir yazmaya da hevesli olduğu belirtilmektedir.¹⁴

Osmanlı Maarif Siyasetinde Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat (1839) öncesindeki eğitim düzeninin temelini, genel olarak vakıflara bağlı olan ve devletin denetiminden uzak bulunan medreseler ve sıbyan okulları oluşturmaktaydı. Bunların yanı sıra, gayrimüslim cemaatlara ait okullar da metot ve dini inanç farklılığıyla varlıklarını sürdürmekteydiler. Bu okulların ortak yanı hepsinde dini eğitimin ağırlıklı olmasıydı.¹⁵

Tanzimat, devletin ve toplumun bütün alanlarında olduğu gibi, eğitim alanında da köklü bir değişikliğe yöneldi. Bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminde birçok düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeleri tetikleyen 1845'te bizzat Abdülmecid tarafından Babıalî'de sadrazam dahil devlet erkanına okunan ve maarife gerekli önemin verilmesini

teşebbüsünde bulunulması hakkında lâyiha", Y.EE, nr. 45/50, 22 S 1312/25 Ağustos 1894; "Tezyîd-i Vâridât ve Tenkîs-i Masârifât Hakkında Lâyihadır", Y.EE, nr. 45/41, 30 B 1317/4 Aralık 1899; "Vergi-i Şahsî", Y.EE, nr. 45/45, Lef 2-4, 14 L 1317/15 Şubat 1900; "Düÿûn- Umûmiye'nin Mübadele Suretiyle Tevhîdine Dair Bazı Mülâhazât-ı Husûsiye-i Kemterânemi Hâvî Lâyihadır", Y.EE, nr. 11/13, tarih yok; 17 Şubat-14 Nisan 1902 arasında yazılmış olmalı.

¹² Seyyid Ahmed Zühdi Paşa, *Sahih İlmihâl: el-Mecmûatü'z-Zühdiyye fi'l- Ahkâmî'd- Dîniyye*, Haz. Mehmed Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul 2001.

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 444.

¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, Zühtü Paşa'nın bazı şiirlerinden örnekler vermektedir. Bkz. *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009, s. 124.

¹⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. ix-xii.

isteyen bir ferman olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Maarifin yönetimini sağlamak üzere 1847'de "Mekâtib-i Umûmiye Nezareti" kurulduysa da, müdürlük seviyesindeki bu kurumun imparatorluğun maarif kurumlarını idare edemeyeceği görüldü. Eğitim konularına geniş yer veren 1856 Islahat Fermanı'nın ardından 1857'de, hükümet bünyesinde yer alan "Maârif-i Umûmiye Nezâreti" oluşturuldu.¹⁷ Bu dönemde ülkede, aralarında kız rüşdiyesi¹⁸ de bulunan rüşdiye okulları yaygınlaştı. 1859'da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, 1863'te Darülfünun ve 1868'de Mekteb-i Sultani gibi okullar açıldı.

Tanzimat döneminde yapılan en önemli ve kapsamlı düzenleme 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ydi. Dönemin maarif nazırı Saffet Paşa başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan bu nizamnamede Fransız eğitim anlayışının etkisi olduğu ifade edilmektedir.¹⁹ Nizamname genel olarak eğitimde seküler bir yaklaşımı sergiliyor ve Osmanlı Devleti'nde ilköğretimi zorunlu hale getiriyordu.²⁰ Nizamnamenin 129. Maddesi, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ve özellikle Ahmet Zühtü Paşa'nın maarif nazırlığı döneminde (1891-1902) üzerinde en çok durulan, yabancı ve gayrimüslim okulların ruhsat ve teftiş konularını düzenliyordu.²¹ İmparatorluktaki maarifi düzene sokma hedefindeki nizamnamenin Islahat Fermanı'ndaki görüşlerin bir yansıması olarak yabancı ve gayrimüslim okullarını ortak bir hukuki çatı altında bütünleştirme çabasıyla Osmanlıcılık yaklaşımı sergilediği de görülmektedir.²² 1876'da yürürlüğe giren Kanun-ı

¹⁶ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 9.

¹⁷ Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s. 67.

¹⁸ Cevri Kalfa İnâs Rüşdiyesi 1858'de kuruldu. Bkz. Erdal Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Yayınları, Edirne 2004, s. 19.

¹⁹ Selçuk Akşin Somel, a.g.e., 119.

²⁰ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 424-459. Ayrıca bkz. Y.EE, nr. 112/6, 24 C 1286/1 Ekim 1869.

²¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1999, s. 7.

²² Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s. 116.

Esasi'nin 16. Maddesi bütün okulların devlet denetiminde olduğuna ve 114. Maddesi ilköğretimin zorunluluğuna işaret etmektedir.²³

Ancak, II. Abdülhamid dönemi genel olarak siyasette ve buna paralel olarak maarifte Tanzimat'tan farklı bir yola girmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) ve Berlin Kongresi (1878) gibi badirelerden sonra, kendisinden önceki iki padişahın tahttan indirilmesi ve 1878'deki Çırağan Sarayı baskını olaylarının da etkisiyle, II. Abdülhamid'in ülke yönetiminde otokratik bir siyaset izlemeye başladığı görülmektedir. Tanzimat döneminde maarif siyasetinde artan Avrupa etkisini azaltmak ve eğitime daha geleneksel ve İslami bir karakter kazandırmak için okul müfredatlarında değişiklikler yapıldı. 1882'den sonra eğitimde genel olarak din ve ahlak derslerinin ağırlığının artırıldığı, öğrencilere ibadet zorunluluğunun getirildiği gözlemlendi.²⁴

Zühtü Paşa'nın Maarif Nazırlığına Tayini

Maarif nazırlığına tayininden birkaç ay önce Ahmet Zühtü Paşa'yı bir maarif komisyonunun başına getiren bir tezkere onun daha sonra izleyeceği maarif siyasetinin gerekçelerini ve ilkelerini ortaya koymaktaydı. Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'nden gönderilen bu tezkerede,²⁵ okul programlarının tebdili amacıyla bir komisyon kurulacağını haber alındığından bahisle, maarifle ilgili bazı görüşler dile getirilmekteydi. Avrupa ülkelerinde okulların müfredatını ve öğretmenlerin uymaları gereken kuralları devletin belirlediği ifade ediliyordu. Böylece, özellikle Fransa'da ihtilalden sonra hükümetin izlediği siyaset sayesinde cumhuriyetçi bir öğrenci ve vatandaş kitlesinin yetiştiği, öte yandan, Osmanlı Devleti'nde yetişen öğrencilerin bir kısmının devlet aleyhtarı olduğunun gözlemlendiği

²³ *Osmanlı'dan Günümüze Anayasa Metinleri*, Ed. Ömer Keskinbaş vd., TBMM Yay., Ankara 2023, s. 59.

²⁴ Mehmet Ö. Alkan, a.g.m.; Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s. 224; Mustafa Şanal, "İkinci Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları", *Devr-i Hamid - Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Erciyes 1978, s. 392.

²⁵ İ.DH, nr. 1295-6/102449, 3 Za 1308/10 Haziran 1891.

belirtiliyordu. Dolayısıyla, kurulması düşünülen komisyon yerine, bizzat Zühtü Paşa'nın başkanlığında özel bir komisyon kurulması isteniyordu. Bu özel komisyon askeri ve mülki mekteplerin müfredatlarını inceleyerek devletin çıkarlarına uygun olmayan maddeleri tespit edecek ve bu konuda bir rapor hazırlayacaktı. Bu gözlemlerin sonucunda Osmanlı maarif siyasetinin yeniden düzenlenmesi gerekli görülmektedir. Söz konusu komisyonun başkanı Ahmet Zühtü Paşa 4 Eylül 1891'de maarif nazırı olarak göreve başladı.²⁶

Zühtü Paşa maarif nazırlığından önce hem maliye nazırlığı hem mutasarrıflık ve valilik yapmış bir bürokrat olarak tecrübe sahibiydi. Ancak, maarif nezaretindeki deneyimli bürokratlar yerine Zühtü Paşa'nın maarif nezaretine tayini II. Abdülhamid'in güvenine sahip olmasının yanı sıra yönetici olarak becerikliliğini ispat etmiş olmasına bağlanmalıdır.

Zühtü Paşa'nın maarif nezaretindeki ilk işinin emrindeki memurların düzgün çalışmalarını temin etmek olduğu görülmektedir. Eskiden beri Pazar günleri ve bazen Çarşamba günleri çalışmamaya alışmış olan memurlarına Cuma hariç her gün çalışmaları talimatını verdi.²⁷ Memurların maaşlarının tek tip değil, yetenek ve performanslarına göre düzenlenmesi, ayrıca, nezarete bir halk eğitimi ve istatistik bürosu kurulması yönünde bir çalışma başlattı.²⁸ İşe yeni koyulan her nazır gibi Ahmet Zühtü Paşa da denetimi altındaki kurumların teftişine önem verdi ve önce, günümüzde faaliyetini Galatasaray Lisesi olarak sürdüren Mekteb-i Sultani'yi, sonra Mekteb-i Mülkiye'yi ziyaret etti.²⁹

Ahmet Zühtü Paşa 1891 Aralık ayında sunduğu bir tezkereyle, II. Abdülhamid döneminin sansürle anılmasına yol açan, ülkede basılacak her türlü kitabın önceden incelenmesini amaçlayan bir komisyon kurulmasını önerdi. Bu öneri sonucunda, kendi başkanlığında beş kişiden oluşan ve 1892 senesi Şubat ayında çalışmaya başlayan

²⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 279; *Tercüman-ı Hakikât*, 4 Eylül 1891.

²⁷ *Samboul*, 9 Eylül 1891.

²⁸ *Samboul*, 23 Ekim 1891.

²⁹ *Samboul*, 7 Ekim 1891 ve 15 Ekim 1891.

“Teddîk-i Mü’ellefât Komisyonu” daha önce basımına izin verilen eserlerin de yeniden gözden geçirilmesini hedefliyordu. Haftada iki defa toplanan ve kitap sansüründe nihai merci olarak görev yapan komisyon salnamelerdeki kayıtlara göre 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar çalıştı.³⁰ Komisyonun denetim alanı sadece ülkede basılan eserlerin değil, yurtdışından gelen yayınların da denetlenmesini kapsıyordu. Dolayısıyla, bu komisyonun başkanlığını yürüten Zühtü Paşa’nın çok önemli bir sorumluluk üstlendiği anlaşılmaktadır. Maarif nazırı sıfatıyla, gözetim ve denetimi altındaki okullarda okutulan ve okutulması düşünülen kitapları da denetlemekteydi. Komisyon tarafından mahzurlu görülen kitapların basılmasına izin verilmiyordu. Temel amacı devlete sadık vatandaş ve memur yetiştirmek olan bu uygulamadan Mekteb-i Mülkiye’nin müfredatında yer alan yabancı ders kitapları da nasibini aldı. Öyle ki, bu kitapların incelenmesi için kurulan bir komisyon, 1881 senesinden itibaren okutulmakta olan *Hukuk-ı Beyne’-d-Düvel-i Kanunî* adlı kitabın içeriğini zararlı gördü ve toplatılmasına karar verdi.³¹

Yabancı ve Gayrimüslim Okullarına Karşı Tedbirler

Zühtü Paşa’nın maarif nazırlığı boyunca yasa ve kurallara uymaları konusunda mücadele ettiği yabancı okulların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki varlıkları misyonerlikle sıkı sıkıya bağlıydı. Misyonerlik faaliyetleri 16. Yüzyılda, başta Fransa olmak üzere, Avrupa devletlerine sağlanan kapitülasyon adı altındaki imtiyazlar sayesinde gelişmiştir. Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren ilk misyonerler, Katolik Cizvit mezhebinin üyeleri idi. Bu mezhebin İstanbul Pera’daki Hristiyanlar için 1583’te açtığı Saint Benoit Okulu günümüzde de faaliyetini sürdürmektedir.³²

³⁰ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, İstanbul 2006, s. 291-349.

³¹ Y.MTV, nr. 113/49, 22 N 1310/9 Şubat 1893. M. Bluntschli, *Hukuk-ı Beyne’-d-Düvel-i Kanunî*, çev. Yusuf Ziya Paşa, İstanbul: Vakıf Gazetesi Matbaası, 1297 (1880). Ayrıca bkz. Ali Birinci, aynı yerde.

³² Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 769.

Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetleri 19. Yüzyılda hız kazandı. Özellikle İslahat Fermanı'nın (1856) yabancılara ve gayrimüslimlere sağladığı imkânlar imparatorluğun her yerinde misyonerlik faaliyetinin, dolayısıyla misyoner okullarının artmasına yol açtı. Bu okulların pek çoğu kapitülasyonların sağladığı imkânları da istismar ederek devletin denetiminden kaçmaktaydı. Maarif nezareti 1856, 1869 ve 1888'de çıkardığı nizamnamelerle yabancı okulların ruhsat almalarını, müfredat ve kitaplarının nezarete tasdik ettirilmesini sağlamaya çalıştıysa da, Avrupa devletlerinin yanı sıra ABD'nin de baskıları bu çabaların gerçekleşmesine engel oldu. Hatta, birçok yabancı okulda müfettişler kapıdan içeri sokulmadı, girebilenler de müdürlerle görüşüp bilgi alamadı.³³ Maarif nazırlığına tayin edildiğinde böyle bir manzarayla karşı karşıya kalan Zühtü Paşa'nın büyük bir önem verdiği ve vefatına kadar mücadele ettiği sorunların başında şüphesiz yabancı okullar ve gayrimüslim okulların özellikle İslahat Fermanı (1856) sonrasında edindikleri pervasızca kural tanımaz tutumları gelmekteydi.

Zühtü Paşa'nın maarif nazırlığından önce, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, özel ve yabancı okullarla ilgili 129. Maddesinin yeniden düzenlenmesi için birkaç defa girişimde bulunulmuş, ancak sonuç alınamamıştı.³⁴ Yabancı okulların denetimini sıkılaştırmayı amaçlayan yeni bir düzenleme, 30 Aralık 1891 tarihli bir iradeyle gerçekleştirildi.³⁵ 1892 Haziran ayında, tüm gayrimüslim ve yabancı okullara ruhsat almaları için 3 ay süre tanındı.³⁶ Bu sürenin bitiminde, 1892 Kasım ayında çıkarılan bir iradeyle, bundan böyle, sadece yerel yöneticilerden alınan ruhsatın yabancı okullara ferman verilmesine yetmeyeceği, yabancı okul açmak için padişahın özel izninin gerekeceği bildirildi.³⁷ Maarif nezareti yabancı okulların ruhsat

³³ Teyfur Erdoğan, "Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin Kısa Tarihi", *Üsküdar Sempozyumu 1 – Bildiriler*, Cilt 1, Ed. Zekeriya Kurşun vd, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004, s. 305.

³⁴ Şamil Mutlu, a.g.e., s. 9.

³⁵ HR.İD, nr. 1594/6, 28 Ca 1309/30 Aralık 1891.

³⁶ BEO, nr. 25/1832, 25 Za 1309/21 Haziran 1892.

³⁷ MV, nr. 72/54, 10 Ca 1310/30 Kasım 1892.

durumlarını sıkı bir şekilde incelemeye başladı ve ruhsatsız okulların kapatılması yönünde kararlı bir tavır takındı. Nezaretin bu tavrı üzerine İstanbul'daki bazı okullar ruhsat başvurusunda bulundularsa da yapılan bütün uyarılara rağmen yabancı okulların çoğunun ruhsat almadığı anlaşılmaktadır. Bir sene kadar sonra, Gedikpaşa'da ruhsatsız bir Protestan okulunun kapatılması için maarif nezareti tarafından dahiliye nezaretine bir tezkere yazılması Zühtü Paşa'nın yabancı okullara ruhsat aldirmek için mücadelesinden vazgeçmediğini göstermektedir.³⁸ 1896'da yürürlüğe konulan "Osmanlı Vilayetlerindeki Maarif Müdürlerinin Vazifelerine Dair Talimat" yabancı ve gayrimüslim okulların denetimini hukuki esaslara bağlayan bir düzenlemeydi.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrasında açılan yabancı ve gayrimüslim okullarının mezuniyet törenlerinde ve bu vesileyle düzenlenen müsamerelerde okulun müdürlerinin ve öğretmenlerinin konuşmalar yapması bir gelenek halini almıştı. Ancak, bu konuşmalarda, özellikle yabancı okullarda, öğrencileri devlet aleyhine fikir ve duygulara sevk edecek ifadeler yer verilmekteydi. Bu husus, nazırlığından önce de Zühtü Paşa'nın dikkatini çekmişti. Hatta bu konuda nezarete gönderilmiş pek çok tezkerede gerek müsamere gerekse konuşma metinlerinin önceden denetlenmesi isteniyordu.⁴⁰ Zühtü Paşa maarif nazırı olunca bu konuya büyük bir önem verdi. İstanbul'un Kadıköy semtindeki Fransız Katolik Frerler okulunun mezuniyet töreninde öğrencilere dağıtılan bir kitapta İslamiyet ve devlet aleyhinde resim ve ibareler bulunduğunu tespit ederek durumu sadarete bildirdi. O günün şartlarında yabancı okullar devletin teftişinden çoğu zaman kaçmaktaydı. Bu nedenle, Zühtü Paşa sadarete bazı önerilerde bulundu:

1. Bu okulların denetimi için "gerekli emirler verilmeli ve okullar da gereken kolaylıkları sağlamaya" zorlanmadır.
2. Bu okullara "İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhine olan kitaplar, kitapçıklar ve gazeteler" sokulmamalıdır.

³⁸ DH.MKT, nr. 123/26, 20 Ra 1311/1 Ekim 1893.

³⁹ Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s. 142.

⁴⁰ Y.PRK.MF, nr. 2/17, 13 Z 1308/20 Temmuz 1891.

3. “Osmanlı Devleti nezdinde geçmişi şüpheli olan yerli veya yabancı erkek ve kadın öğretmenler istihdam” edilmemelidir.
4. “Ödül törenlerinde müfettiş veya Maarif nezaretinden bir memur bulunması için” okul idaresi nezarete önceden bilgi vermeli ve “programlarını tasdik ettirmesi zorunlu” tutulmalıdır.
5. “Bu okullardan mezun olanlar ... devletin kurallarını ve özellikle Türkçeyi” bilmelidir.⁴¹

Zühtü Paşa’nın nazırlığı sırasında, söz konusu okulların daha sıkı denetlenmesine ve mezuniyet törenlerinde müdür ve öğretmenlerin konu dışına çıkarak konuşmalarının engellenmesine yönelik tedbirler alınmıştır.⁴²

Zühtü Paşa gayrimüslim ve yabancı okullarında Türkçe dersinin okutulması hususuna büyük önem vermektedir. Konuyla ilgili olarak çıkarılan ve bütün maarif müdürlüklerine tebliğ edilen bir iradede bu okullarda Türkçe öğretilmesinin neden zorunlu olduğu gerekçeleriyle açıklanmaktaydı.⁴³ Avrupa devletleri geçici olarak işgal ettikleri yerlerde, hatta Osmanlı ülkesindeki okullarında dahi kendi lisanlarının öğretilmesini zorunlu kılmaktaydılar. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti’nin de kendi lisanının öğrenilmesi için bu okullarda Türkçe dersini mecburi tutması olağandır. Bu iradeye uygun olarak gayrimüslim ve yabancı okullarında Türkçe dersi konulması, buna uygun hareket etmeyen okulların kapatılması gerekmektedir. Zühtü Paşa’nın söz konusu okullarda Türkçe derslerinin okutulması ve imtihanlarda nezaretten mümeyyizlerin bulundurulması yönündeki gayretlerinin sonraki senelerde de devam ettiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gayrimüslim ve yabancı okullarının sayısı, nitelikleri ve ruhsat durumlarıyla ilgili ilk kapsamlı soruşturma Zühtü Paşa’nın maarif nazırlığında gerçekleştirilmiştir. Bu

⁴¹ Zekeriya Kurşun, “Köle Ticareti, Saint Josef Lisesi ve Afrika’nın Talanı”, <https://ordaf.org/kole-ticareti-saint-joseph-lisesi-ve-afrikanin-talani/> [Erişim Tarihi: 28.12.2021].

⁴² MV, nr. 78/51, 14 B 1311/21 Ocak 1894.

⁴³ İ.HUS, nr. 27/1, 22 M 1312/26 Temmuz 1894.

soruşturmayla derlenen bilgiler ışığında hazırlanan iki layiha halen Osmanlı maarif tarihiyle ilgili araştırma yapanların başlıca kaynaklarındandır.⁴⁴

“Memâlik-i Osmaniye’de Protestan ve Amerikan Mekteplerine Dâ’ir” başlıklı ilk layiha 2 Ağustos 1893 tarihlidir. Giriş bölümünde açıklandığına göre, layihanın amacı Osmanlı ülkesinde mevcut Protestan ve Amerikan okullarının kuruluş tarihleri, bunların bir iradeyle mi yoksa bir emirle mi kurulmuş oldukları, müfredatlarının kapsamı ve devletin bu okullar üzerindeki teftiş hakkının derecesinin tespit edilmesidir. Soruşturmanın yapıldığı tarih itibarıyla Osmanlı Devleti sınırları içinde erkek ve kız öğrenciler için açılmış bulunan gündüzlü ve yatılı 392 adet Protestan ve Amerikan okulu bulunmaktadır. Memurların müsamahasından yararlanarak ruhsatsız olarak açılan okul adedi 341’dir. Görüldüğü gibi okulların beşte dördünden fazlası ruhsatsızdır. Zühtü Paşa, kendi maarif nazırlığının çok öncesinden itibaren yabancı okulların tam olarak teftiş edilemediğini ve derslerde okutulan kitaplar hakkında da bilgi alınamamış olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak, gerek bu okulların ruhsat almalarının gerekse maarif müfettişlerinin bu okulları teftiş etmelerinin sağlanması için hükümetin harekete geçmesini istemektedir. Layihanın ekinde söz konusu soruşturmanın sonucu bir liste olarak sunulmuş, okulların adlarıyla birlikte kuruldukları sene, müfredatları ve hangi şehir ve köyde oldukları belirtilmiştir.⁴⁵

Başlığı ve tarihi bulunmayan ikinci layihanın sonunda “Maarif Nazırı Zühtü Kulları” ibaresi yer almaktadır. Layihanın içeriğinden yola çıkılarak 1894 senesinde yazıldığı tahmin edilmektedir. Giriş bölümünde yine layihanın amacı açıklanmakta ve önceki layihadan farklı olarak sadece yabancı değil gayrimüslim okullarının da

⁴⁴ Söz konusu layihayı kaynak gösteren birçok araştırma bulunmaktadır. Selçuk Akşin Somel, a.g.e.: Tuğrul Özcan, *Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017; Necdet Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Milenyum Yayınları Turan Kitabevi, İstanbul 2002.

⁴⁵ Y.EE, nr. 102/38, 19 M 1311/2 Ağustos 1893. Bkz. Yahya Akyüz, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, III/1, (1970), s. 121- 130.

soruşturmaya dahil edilmesinin istendiği belirtilmektedir. Layihaya göre, Osmanlı ülkesinde 4547 gayrimüslim okulunun yanı sıra “tahminen 413” yabancı okulu bulunmaktadır ve gayrimüslim okullarının 4049 adedi ruhsatsız, 498 adedi ruhsatlıdır. Yabancı okullarının sayısının 392 olarak verildiği ilk layihadan sonra soruşturmanın devam ettiği ve ikinci layihada bu sayının tahminen 413 olarak düzeltildiği görülmektedir. Zühtü Paşa, yabancı devletlerin ve gayrimüslimlerin ülkede okul açmak için adeta yarıştıklarını örnekleriyle anlatmaktadır. Bunların fesat ve tahriklerine engel olunması için layihasının bitiminde sunduğu önerileri şöyledir:

1. Gayrimüslimlerin oturduğu kasaba ve köylerdeki okullarda yabancı öğretmenler bulundurulmamalıdır.
2. Yabancı çocuklarının olmadığı mahallerde yabancı okulların açılmasına izin verilmemelidir.
3. Osmanlı tebaası evlatları yabancı okullara gönderilmemelidir.
4. Gayrimüslim okullarında Osmanlı lisanının okutulması mecburi olmalıdır.
5. Söz konusu okullar daha sıklıkla teftiş edilmelidir.
6. Maarif bütçesi artırılmalıdır.⁴⁶

Öğrencilerin Avrupa Okullarına Gitmesine Karşı Tedbirler

Zühtü Paşa’nın maarif nazırı olarak rahatsızlık duyduğu bir konu da Osmanlı öğrencilerinin Avrupa okullarına yönelmesiydi. Bu nedenle, Avrupa ülkelerindeki okulların tedrisatını Osmanlı okullarındakiyle karşılaştırmış, eksik görülen hususları gidermeye çalışmış ve bu konuda çalışmak üzere kendi başkanlığında bir komisyon kurmuştur. Bu komisyonun yaptığı incelemelere göre, Avrupa’daki okullarla karşılaştırıldığında, Osmanlı ülkesindeki iptidaiye ve rüşdiye okullarında uygulanan tedrisat yeterlidir. Bunların tedrisatlarında bir değişiklik

⁴⁶ Y.PRK.MF, nr. 3/31, 29 Z 1311/3 Temmuz 1894. Bkz. Atilla Çetin, “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, (1983), s. 206. Çetin’in makalesinde layihanın yer aldığı arşiv belgesi belirtilmemiştir. Belgedeki ek tablo ile Çetin’in verdiği tablo örtüşmediğinden, Çetin’in kullandığı arşiv belgesinin farklı olduğu anlaşılmaktadır.

yapmaya gerek yoktur. Ancak, idadi okullarında durum farklıdır. Avrupa'da idadi muadili okulların tedrisatı daha uzundur. Fransa'da, Almanya ve Avusturya'da tedrisat süresinin 6-8 sene dolayında olmasına karşılık Osmanlı idadilerinde tedrisat süresi dört senedir. Bu durum Osmanlı öğrencilerinin Avrupa okullarına gitmesine neden olduğundan Osmanlı idadi tahsili beş seneye çıkarılmalıdır. Ayrıca, Avrupa okullarının programları incelenerek, özellikle İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi şehirlerin idadilerinde bu programa uygun özel bir sınıf eklenmelidir. Zühtü Paşa başkanlığındaki komisyonun yaptığı toplantıda aldığı kararlarla ilgili olarak sunduğu bu tezkerenin sonunda, Avrupa'daki okulların müfredatlarından faydalanmakla beraber, dini eğitimin zayıflatılmayıp güçlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁴⁷

Aşiret Mektebi

Aşiret Mektebi'nin kurulması II. Abdülhamid döneminin tartışmalı girişimlerinden biridir ve Zühtü Paşa'nın nazırlığı sırasında gerçekleşmiştir. Bu girişim Mehmet Nuri Paşa tarafından hazırlanan bir layihayla başlamıştır.⁴⁸ Söz konusu layihada, Arap aşiretlerini Osmanlı saltanatından ve hilafetten soğutmak amacıyla yapıldığı gözlenen propagandaları önlemek için aşiret ahalisi çocuklarının eğitilmesi, bunların Osmanlı kültürüyle yetiştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aşiret ileri gelenlerinin çocuklarının bu okulda birer rehin gibi bulunmasının, aşiretlerin yabancı etki altında isyan etmelerini önleyeceği düşüncesinin de mevcut olduğu belirtilmektedir.⁴⁹

⁴⁷ Y.PRK.AZJ, nr. 42/11, 9 M 1319/19 Nisan 1901.

⁴⁸ Mehmed Nuri Paşa (1850-1921): *Serkurenâ* (Ağustos 1908-Nisan 1909).

Layihanın yer aldığı numaralı belgenin girişinde, layihayı sunanın "Ferîk-i Sâni Yaver-i Fahrî Hazret-i Şehriyârî Ferîk Mehmed Nuri Paşa" olduğu açıkça yazılıdır. Bkz. DH.MKT, nr. 1964/35, 26 Za 1309/22 Haziran 1892. Ancak, Osman Ergin ve Bayram Kodaman bu adı "Osman Nuri Paşa" olarak yazmaktadırlar. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1182; Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Devr-i Hamid*, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 325.

⁴⁹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 157.

Aşiret Mektebi için Beşiktaş'taki Akarat-ı Seniyye'nin bazı dairelerinin kullanılmasına karar verildi ve Zühtü Paşa'nın sunduğu bir tezkerede okul nizamnamesinin düzenleneceği, tefrişat ve malzeme ihtiyacının giderileceğini bildirildi. Aynı tezkerede okulda uygulanacak tedrisata dair ders cetvellerine de yer verildi. 3 Ekim 1892'de Aşiret Mektebi'nin açılışı yapıldı ve törene öğrencilerin ancak 50 kadarı katılabildi. Zühtü Paşa, öğrencilerin çoğunun Arap olması dolayısıyla, tercümesi törenden bir hafta kadar önce Yıldız Sarayı'na sunulmuş olan Arapça bir konuşma yaptı. Her ne kadar Aşiret Mektebi öğrencileri Akaretler'de tahsis edilen binalarda eğitime başlamışlarsa da, bu binalar eğitim için uygun değildi. Bunun üzerine daha elverişli bir yer arandı ve okul 10 Ekim 1893'te Kabataş'taki Esmâ Sultan Sarayı'na nakledildi.⁵⁰

Eğitim süresi 5 sene olan bu okul parasız yatılı olarak hizmet vermekteydi. Önceleri sadece Arap aşiretlerinin çocuklarının kabul edildiği okul bir süre sonra Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin de ilgisini çekti. Bu aşiretlerin taleplerini hem Yaver-i Ekrem Ahmet Şâkir Paşa hem Sadrazam Cevat Paşa olumlu bulmasına rağmen Maarif Nazırı Zühtü Paşa aynı görüşte değildi. Mezuniyetten sonra Doğu Anadolu'daki Hamidiye Alaylarında görevlendirmek üzere aşiret çocuklarının bu okula alınmaları önerisinin doğru olmadığını açıkladı. Zira, Aşiret Mektebi'nin askeri bir hüviyeti yoktu ve öğrenciler burada askeri bir eğitim almayacaklardı. Bu çocukların eğitim için askeri okullara gönderilmelerinin daha doğru olacağını bildirdi.⁵¹

Aşiret Mektebi, yeterli talep bulunmaması, beklenen faydayı sağlayamaması ve önemli aşiretlerin çocuklarını bünyesine katamayışı dolayısıyla 1907 senesinde faaliyetlerine son verdi.⁵²

Darülfünun-ı Şahane'nin Açılışı

⁵⁰ İ.MMS, nr. 131/5641, Lef 6, 29 Z 1308/22 Temmuz 1892.

⁵¹ Y.A.HUS, nr. 267/68, 14 Ca 1310/4 Aralık 1894.

⁵² Rahmi Tekin ve Esmer Duman, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 22, Bingöl 2021, s. 431.

Zühtü Paşa'nın maarif nazırlığının önemli atılımlarından biri Darülfünun'un yeniden açılmasıdır. Darülfünun adı altında yüksek öğretim kurumları daha önceleri de açılmış ve bunların faaliyetleri kısa süreli olmuştu. Darülfünun ilk olarak 1863'te açılmış, taşındığı Çemberlitaş'taki konakta çıkan yangın sonucunda faaliyetini sonlandırmıştır. İkinci defa 1870'de açılan Darülfünun, derslerinin ve öğretmenlerinin yetersizliği dolayısıyla başarısız olarak 1873'te kapanmıştır.

1895 senesinde Mehmed Said Paşa'nın maarif konusunda sunduğu bir layihanın Darülfünun'un yeniden açılması çabalarına önayak olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Darülfünun'un yeniden açılışı 1 Eylül 1900'de Mekteb-i Mülkiye binasının üst katındaki tören salonunda yapılmıştır.⁵⁴ Törene Sadrazam Halil Rıfat Paşa katılmamış, Sultan II. Abdülhamid'i Müşir Şâkir Paşa temsil etmiştir. Maarif Nazırı Zühtü Paşa açılış konuşmasında tarih boyunca Müslüman bilim adamlarının başarılarından övgüyle söz ettikten sonra, II. Abdülhamid döneminde maarife verilen önemi örnekleriyle ve açılan okulların sayılarını zikrederek anlatmış, Darülfünun'un beş fakülteden oluşan tam bir üniversite olacağını belirtmiştir. Darülfünun'un açılışına İstanbul basınının pek ilgi göstermediği, açılışın birkaç gazetede kısa bir haber olarak yer aldığı görülmektedir.⁵⁵ Bu durum, yükseköğretime önem veren bazı devlet adamları dışında aslında kamuoyunun eğitime kayıtsız olduğunu göstermektedir.

Sonuç

İzlenen maarif siyaseti bakımından II. Abdülhamid'in iktidarı esas olarak iki döneme ayrılabilir. 1876'dan 1880'lerin ortasına kadar olan birinci dönemde Tanzimat reformlarının etkisi devam etmektedir. Avrupa eğitim sistemi örnek alınmış ve pozitif bilimlere ağırlık

⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun – Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, Cilt 1, IRCICA Yayınları, İstanbul 2010, s. 184.

⁵⁴ 1850'de Valide Mektebi adıyla açılan ve 1933-1983 arasında İstanbul Kız Lisesi olarak faaliyet göstermiş olan bu tarihi okul günümüzde Çağaloğlu Anadolu Lisesi'dir.

⁵⁵ *Tercüman-ı Hakikât*, 2 Eylül 1900; *Stamboul*, 3 Eylül 1900.

verilmiştir. Tıbbiye, mülkiye ve harbiye okullarında II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin artmasında, bu okullardaki tedrisatın materyalist ve seküler eğilimler taşıması rol oynamıştır. Bu gelişmenin farkında olan sarayda, maarif siyasetinin gözden geçirilmesi ve temelinden değiştirilmesi görüşü benimsenmiştir. Bu nedenle ikinci dönemde resmi ideolojinin egemen kılınması için okullarda müfredat yeniden düzenlenmiş ve eğitimde İslami ve ahlaki unsurlar öne çıkarılmıştır. Zühtü Paşa bu dönemin ideoloji ve siyasetini temsil eden ve bizzat uygulamanın başında olan maarif nazırı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zühtü Paşa'nın nazırlığı döneminde, aşiret çocuklarının Osmanlı kültürüyle yetiştirilmesini amaçlayan Aşiret Mektebi girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Buna karşılık, daha önceleri başarısızlıkla sonuçlanmış olan Darülfünun yeniden açıldı.

II. Abdülhamid döneminin sansürle anılmasında bizzat Zühtü Paşa'nın önerisiyle kurulan ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar çalışmalarını sürdüren bir komisyonun önemli bir rolü bulunmaktadır. Öte yandan, Zühtü Paşa'nın maarif alanında Osmanlı Devleti'nin yabancılara karşı hakkını ve gururunu korumaya çaba gösteren bir devlet adamı olduğunu da belirtmek gereklidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren çok sayıda yabancı okulun gerek kapitülasyonları öne sürerek gerekse Avrupa devletlerinin siyasi baskısına güvenerek teftiştan kaçınan ve kural tanımayan tutumlarına karşı mücadele etmiş ve kısmen başarılı olmuştur. Bir üst düzey bürokrat olarak Zühtü Paşa, II. Abdülhamid döneminin yönetim anlayışını temsil eden bir profil çizmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BEO, nr. 25/1832, 25 Za 1309/21 Haziran 1892.

Dahiliye – Mektubi Kalemi (DH.MKT)

DH.MKT, nr. 123/26, 20 Ra 1311/1 Ekim 1893.

- DH.MKT, nr. 1964/35, 26 Za 1309/22 Haziran 1892.
 Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)
 DH.SAİD.d, nr. 18/1, s. 1-2.
 Hariciye – İdare (HR.İD)
 HR.İD, nr. 1594/6, 28 Ca 1309/30 Aralık 1891.
 İrade – Dahiliye (İ.DH)
 İ.DH, nr. 1295-6/102449, 3 Za 1308/10 Haziran 1891.
 İrade – Hususi (İ.HUS)
 İ.HUS, nr. 27/1, 22 M 1312/26 Temmuz 1894.
 İrade – Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
 İ.MMS, nr. 131/5641, Lef 6, 29 Z 1308/22 Temmuz 1892.
 Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
 MV, nr. 72/54, 10 Ca 1310/30 Kasım 1892.
 MV, nr. 78/51, 14 B 1311/21 Ocak 1894.
 Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)
 Y.A.HUS, nr. 267/68, 14 Ca 1310/4 Aralık 1894.
 Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
 Y.EE, nr. 45/50, 22 S 1312/25 Ağustos 1894.
 Y.EE, nr. 45/41, 30 B 1317/4 Aralık 1899.
 Y.EE, nr. 11/13 (tarih yok; 17 Şubat-14 Nisan 1902 arasında yazılmış olmalı).
 Y.EE, nr. 45/45, Lef 2-4, 14 L 1317/15 Şubat 1900.
 Y.EE, nr. 102/38, 19 M 1311/2 Ağustos 1893.
 Y.EE, nr. 112/6, 24 C 1286/1 Ekim 1869.
 Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâller ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ)
 Y.PRK.AZJ, nr. 42/11, 9 M 1319/19 Nisan 1901.
 Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF)
 Y.PRK.MF, nr. 2/17, 13 Z 1308/20 Temmuz 1891.
 Y.PRK.MF, nr. 3/31, 29 Z 1311/3 Temmuz 1894.
 Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)
 Y.MTV, nr. 113/49, 22 N 1310/9 Şubat 1893.
- Gazete ve Dergiler**
Gümrük Rehberi (Sayı 535, 1947)
Ma'lûmât (Sayı 337, 22 Mayıs 1902)
Stamboul (9 Eylül 1891; 7, 15, 23 Ekim 1891; 3 Eylül 1900)
Tercüman-ı Hakikât (4 Eylül 1891; 2 Eylül 1900)

Kitap ve Makaleler

Ahmed Esad Bey, "Gümrük Tarihinden Sayfalar: Rüsûmât Emînlerinden Ahmet Zühtü Paşa", *Gümrük Rehberi*, Sayı: 535, İstanbul 1947.

Ahmed Zühdî Paşa, *Sahih İlmihal: el-Mecmûâtü'z- Zühdiyye fi'l-Ahkâmî'd Dîniyye*, Haz. Mehmed Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul 2001.

Akyüz, Yahya, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İkiBelge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, III/1, (1970), s. 121-130.

Alkan, Mehmet Ö., "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ed. Muhammed Enes Kala vd., Eğitim Bir-Sen Yayınları, Ankara 2019.

Birinci, Ali, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, İstanbul 2006.

Bluntschli, M., *Hukuk-ı Beyne'd Düvel-i Kanunî*, Çev. Yusuf Ziya Paşa, İstanbul: Vakıf Gazetesi Matbaası, 1297 (1880).

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

Ceyhan, Erdal, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ulusal Yayınları, Edirne 2004.

Çetin, Atilla, "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, (1983), s. 189-219.

Erdoğan, Teyfur, "Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin Kısa Tarihi", *Üsküdar Sempozyumu 1-Bildiriler*, Cilt 1, Ed. Zekeriya Kurşun vd, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun – Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, IRCICA Yayınları, İstanbul 2010.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Kodaman, Bayram, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Devr-i Hamid*, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011.

Mahmud Cevad, İbnü's-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1999

Oraloğlu, Ali, "Zühdü Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

Osmanlı'dan Günümüze Anayasa Metinleri, Ed. Ömer Keskinbaş vd., TBMM Yayınları, Ankara 2023.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 444.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009

Sakaoğlu, Necdet, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

Sinaplı, Ahmet Nuri, *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalkın Yayınevi, İstanbul, tarih yok.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)-İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Şanal, Mustafa, "İkinci Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Erciyes 1978.

Tekin, Rahmi ve Esmer Duman, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 22, Bingöl 2021, s. 431.

İnternet Kaynakları

Kurşun, Zekeriya, "Köle Ticareti, Saint Josef Lisesi ve Afrika'nın Talanı", <https://ordaf.org/kole-ticareti-saint-joseph-lisesi-ve-afrikanin-talani/>, [Erişim tarihi: 28.12.2021].

Extended Abstract

This research deals with the education ministry of Ahmet Zühtü Pasha, the architect of the educational policy of Sultan Abdülhamid II, who left his mark on the last period of the Ottoman Empire. Ahmet Zühtü, who was born in 1834 and became a civil servant at a young age, was actually trained as an accountant and financier, and rose to become the director of the institution that today functions as the Court of Accounts. During the Ottoman-Russian War (1877-1878), when the Ottoman government was in great financial distress, he was sent to London to find foreign loans. He was appointed as minister of finance in 1877, 1878, 1886 and 1901, and served as governor of Bursa in 1886 for a short time. Just before his appointment as the minister of education in 1891, Ahmet Zühtü Pasha was assigned to a commission on education. The task of this commission was to redefine the courses to be taught in schools and the procedures and rules to be applied in these schools. Education programs, including the existing military and civil schools, had to be aligned with the interests of the state and the students who would be educated in these schools had to be citizens loyal to the state.

Ahmet Zühtü Pasha, whose first act as the minister of education was to organize the work of the officials in the ministry, visited and inspected the leading educational institutions in İstanbul. He then turned to the solution of an issue that had troubled him before he became minister of education: the use of speeches against the state in meetings and performances organized on the occasion of graduation ceremonies in foreign and non-Muslim schools. Zühtü Pasha attached great importance to this issue and made recommendations to the government. He made great efforts to ensure the inspection of schools that were under the auspices of European states and often escaped state inspection. Another important responsibility Zühtü Pasha assumed as the minister of education was the supervision of the books that were or would be taught in schools. These books were inspected before they were printed and those deemed objectionable were not allowed to be printed. As can be seen, Zühtü Pasha was at the forefront of the practices that led the Abdülhamid II period to be remembered with censorship.

The Tribal School, one of the controversial initiatives in the field of education during the reign of Abdülhamid II, coincided with the ministry of Zühtü Pasha. Seeing that propaganda was being used to alienate the Arab tribes within the Empire from the sultanate and caliphate, and with the view that the way to prevent this was through education, a new educational

institution was established in 1892 under the name of Tribal School in order to raise the children of tribal chiefs and headmen with Ottoman culture. It was seen that the Tribal School did not serve the purpose of its foundation and did not provide the expected benefits. Among the reasons for its closure in 1907 were the lack of demand for the school and the unwillingness of tribal notables to send their children to this school.

Among the important issues that bothered Abdülhamid II and Ahmet Zühtü Pasha were the difficulties in ensuring that foreign schools obtained the necessary licenses and in inspecting these schools. Despite the regulations issued as early as 1856, many foreign schools were not licensed and did not allow inspections. Based on a decree issued in 1892, Zühtü Pasha declared that foreign schools without a license would be closed down. Even this initiative, which was effective to a certain extent, seems to have failed to ensure that all foreign schools obtained licenses. With a regulation issued in 1894, the teaching of Turkish was made compulsory in foreign schools.

As a result of Zühtü Pasha's efforts to control foreign schools, the two reports he prepared on foreign schools in the Ottoman Empire are still among the main sources of researchers today. According to the first report dated 1893, there were 392 Protestant and American schools in the empire. Of these, 341 did not have the necessary licenses. According to the second report dated 1894, the total number of all foreign and non-Muslim schools in the country was 4547, of which 4049 were unlicensed. Upon these reports, Zühtü Pasha presented the measures to be taken in the field of education and asked for more resources to be allocated to education in the budget.

The reopening of *Darülfünûn* (University) in 1901, which had previously been opened a few more times but failed, was the last important educational initiative of Zühtü Pasha's ministry of education. However, *Darülfünûn* still lacked the infrastructure and teaching staff that would enable education in the modern sense.

In order to evaluate Zühtü Pasha's ministry of education as a whole, it is necessary to consider what kind of education policy he inherited when he became minister. The education policy of the *Tanzimat* (1839; Reorganization), which was modeled on Western administrative institutions and educational models, had a relatively more secular approach compared to the traditional Ottoman understanding of education. At the beginning of Abdülhamid II's rule (1876-1909), this approach continued. However, when it became apparent that some of the students who were educated in the

Ottoman Empire as a result of this approach were anti-government, the need to reorganize the Ottoman education policy emerged. Thus, the search for a new direction in education policy began in the mid-1880s. The solidification of the new educational policy became possible with Zühtü Pasha's ministry of education in 1891 and a radical break with the secular approach. Zühtü Pasha had a very important place among the architects and implementers of this radical change in education policy. His tenure as minister of education, which comprised 10 years and 7 months, ensured that he left a lasting mark on the last period of Ottoman education. It should also be noted that he was a statesman who endeavored to protect the rights and pride of the Ottoman Empire against foreigners in the field of education. He fought against the unruly behavior of many foreign schools which relied on the political pressure of European states, and was partially successful in this struggle.

Zühtü Pasha wrote a catechism (*ilmihâl*) in 1893, and there is a school and a mosque bearing his name in the Kızıltoprak neighborhood of Kadıköy. Pasha, who had a philanthropic personality, left a significant portion of his income-generating properties to the foundation he established to cover the expenses of the mosque and the school. Zühtü Pasha, who died on 12 April 1902 in İstanbul, draws a profile that represents the administrative understanding of the Abdülhamid II period as a high-level bureaucrat.